

Andorka Rudolf–Lehmann Hedvig: Az átmenet politikai következményei

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Andorka Rudolf–Lehmann Hedvig (1996): „Az átmenet
politikai következményei” in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka
Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest:
TÁRKI, Századvég. Pp. 501–527.

AZ ÁTMENET POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

ELMÉLETI KIINDULÓPONTOK

A társadalomtudósok gyakran jutnak arra a következtetésre, hogy a képviselői demokráciák működése és stabilitása szempontjából fontos, hogy 1. a választásokon való részvételi arány magas legyen, és 2. hogy a bizonytalan, „lebegő” szavazók aránya viszonylag alacsony legyen. Egyetértés van abban is, hogy egy jól strukturált pártrendszer intézményesüléséhez – melyben minden társadalmi osztály és réteg érdekei egyértelműen meg vannak jelenítve valamely párt által –, illetve stabil pártpreferenciák kialakulásához a demokratikus képviselői rendszer létrehozása után viszonylag hosszú időre van szükség.

A közép-kelet-európai térség modern és hatékony piacgazdasággá és politikai demokráciává való átalakulásának kilátásait a jelenlegi kezdeti szakaszban különbözőképpen értékelik a társadalomtudósok. Offe (1994) szerint a piacosodás, a demokratizálódás és a nemzetépítés problémáinak egyidejű és sikeres megoldása csaknem lehetetlen. Przeworski (1991) két alternatívát rajzol meg, s szerinte a térség országai e kettő között ingadoznak majd. Az egyik egy technokrata politikai stílust testesít meg radikális piaci reformok meghirdetésével, amelyet autoriter vonások kísérhetnek, a másik pedig egy participatív demokráciát jelentő stílust hordoz magában, amely társadalmi konszenzus elérésére törekszik, azonban csak egy lassabb piaci átmenettel jár együtt. Beyme is (1994) „bizonytalan kimenetelű rendszerváltásról” beszél, és a 90-es évek első felének kapcsán négyféle politikai rendszert különböztet meg: 1. demokráciákat, mint Csehország és Magyarország, 2. anokráciákat, azaz olyan rendszereket, ahol demokratikus és autoriter vonások keverednek egymással, mint Oroszország, 3. a demokrácia és anokrácia közötti országokat, mint Szlovákia, Lengyelország és Bulgária, és 4. autoriter rendszereket, mint a közép-ázsiai országok. Dahrendorf (1990) optimistább a forradalmi változások kimenetelét illetően, azonban megjegyzi: ugyan a demokráciába való átmenet, a jogszabályi keretek megteremtése hat hónapon belül is elérhető, de legalább hat évre van szükség ahhoz, hogy elfogadottá váljék az a nézet, hogy a piacorientált reformok eredményeként javulnak a gazdasági feltételek, és 60 év is alig elég

ahhoz, hogy a társadalmi alapokat lefektessék. Az eddig ismertett véleményekhez képest Klingemann (1994) és Wessels és Klingemann (1994) jó esélyt látnak a demokrácia megerősödésére. Szerintük a pártok egyre strukturáltabbak lesznek, egyre inkább sajátos politikai profilt alakítanak ki, s az ellenzéki pártok megerősödésével, azáltal, hogy esélyesek lehetnek a következő parlamenti választások megnyerésére, valós alapja van annak, hogy a térségben politikai váltógazdaság működhessen.

Azóta, hogy a náci pártnak a 30-as évek Németországában sikerült hatalomra jutnia, állandó félelem kísérti a demokratikus társadalmak polgárait, hogy egy mély gazdasági válság és az azzal együttjáró, a népesség jelentős részét érintő státuszvesztés a szélsőséges, totalitárius pártok és politikai mozgalmak növekvő támogatottságához vezethet, amelyek, ha többé-kevésbé demokratikus mechanizmusok révén magukhoz ragadják a hatalmat, véget vethetnek a demokráciának és a diktatúra valamilyen formáját vezetik be. E félelmek mögött az a feltételezés áll, hogy a gazdasági válságok idején a totalitárius és autoriter politikai mozgalmak növekvő támogatottságot tudnak szerezni maguknak, és a társadalomnak azon tagjai, akik elszegényedtek, vagy az elszegényedés fenyegetettségét érzik, hajlamosak a demokratikus pártoktól az anti-demokratikus pártok irányába elmozdulni, hajlamosak megvonni a legitimitációt a képviselői demokratikus rendszertől.

Ebben a tanulmányban nem kívánunk választ adni arra a kérdésre, hogy merre tartanak a kelet-közép-európai társadalmak, a demokrácia irányába vagy egyfajta autoriter vagy totalitárius rendszer felé. Azt sem kívánjuk értékelni, hogy mennyire voltak demokratikusak a vizsgált rendszerek 1993 tavaszán, az adatfelvétel idején¹. Csak egyszerűen megpróbálunk néhány adatot szolgáltatni egy-két, a demokrácia előfeltételeit jelentő folyamatról, nevezetesen a parlamenti választásokon való részvételi hajlandóságról és a pártpreferenciák tartalmáról. Hangsúlyoznunk kell, hogy az eredmények 1993 tavaszára vonatkoznak, és az akkori összefüggések bizonyos értelemben módosultak, amit a vizsgált országok közül négyben, az azóta lezajló parlamenti választások eredményei mutattak is.

---

¹ A tanulmány alapját a Szelényi I.–D. Treiman vezetésével készült „A társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” c. vizsgálat adatai szolgáltatják. A felmérésre 1993-ban került sor. Az 1993-as vizsgálat öt országot érintett: Bulgáriát, Csehországot, Magyarországot, Oroszországot és Szlovákiát. A kör 1994-ben Lengyelországgal bővült. Az egyes felmérések országos reprezentatív mintákon készültek.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A politikai helyzet és az átmenet következményeinek elemzéséhez a vizsgálat két kérdését emeljük ki:

– Ha most vasárnap lennének a parlamenti választások, Ön elmenne szavazni?²

– Ha most vasárnap lennének a parlamenti választások, Ön melyik pártra szavazna?³

Hogy a vizsgált kérdésekben az egyes társadalmi rétegek képviselői hogyan foglalnak állást, ahhoz előzetesen érdemes meghatároznunk, hogy a kérdezettek társadalmi helyzetét milyen változók segítségével mérjük. Négy ilyen változót vonunk be az elemzésbe:

– az Erikson–Goldthorpe–Portocarrero féle társadalmi osztály kategóriák,

– az iskolázottság szintje,

– az 1993. évi jövedelem szubjektív értékelése⁴,

– a kérdezett háztartásában található könyvek száma (ami értelmezésünkben a kulturális tőke mérőeszköze).

Az átmenet politikai konzekvenciáinak mérhetővé tétele érdekében fontos volt, hogy a válaszadók társadalmi helyzetében bekövetkezett változásokat is megmérjük. Az átmenet előtti és utáni egy főre jutó reáljövedelmek vagy reálbérek objektív mérésének nehézségei miatt, valamint mert az EGP társadalmi osztályokon belül erősen megnöttek a

---

² Az elemzés során a négy érdemi választ tartalmazó válaszkategóriát tartottuk meg, a többi (nem tudja, válasziány stb.) összevontuk a „nem tudom” kategóriába. Meg kell jegyeznünk, hogy a mellékelt táblázatokban a társadalmi jellemzők mentén való bontásoknál csak azok adatait közöljük le, akik: „biztosan elmenne”, illetve „valószínűleg elmenne” választ adtak.

³ A válaszok erősen szóródtak a különböző pártok között, így néhány párt olyan kevés szavazatot kapott, hogy össze kellett vonnunk őket az „egyéb pártok” kategóriájába. A 9. sz. táblázatban, ahol az egyes pártok potenciális választóinak társadalmi jellemzőit mutatjuk be, csak azoknak az adatait közöljük, akik: biztosan vagy valószínűleg részt vennének a választásokon, mivel azt gondoljuk, hogy csak őket tekinthetjük komoly potenciális szavazóknak. Csak azoknak a pártoknak a szavazóiról adjuk közre a társadalmi jellemzőkkel kapcsolatos adatokat, amelyeknek a szavazóbázisa elérte a 6,5 százalékot. Az ennél kisebb pártokat nem vontuk be az elemzésbe, mivel az alacsony esetszámok nem tették volna lehetővé a statisztikailag megbízható elemzést. A 6,5%-os korlátot pragmatikusan választottuk ki, egyszerűen azért, hogy legalább egy akkori magyar kormánypárt – nevezetesen az MDF – szerepeljen az elemzésben, mivel ez volt az egyetlen kormánykoalíciós párt, amely elérte a küszöbértéket.

⁴ A kérdés úgy hangzott, hogy „Egy átlagos családhoz képest az ön családjának jövedelme 1993-ban jóval átlag feletti volt, átlag feletti volt, átlagos volt, átlag alatti volt vagy jóval átlag alatti volt?” A válaszokat hármass bontásban adjuk közre, összevonva az átlag felettit a jóval átlag felettiel, illetve az átlag alattit a jóval átlag alattival.

jövedelemkülönbségek, úgy határoztunk, hogy a társadalmi helyzet változásait csak az alábbi szubjektív kategóriákkal mérjük:

- a válaszadó anyagi helyzetének változása 1988 óta,
- a válaszadó értékelése az életében bekövetkező változásokról 1988 óta.,

Emellett a válaszadó világnézetének, illetve politikai múltjának vizsgálatára is kísérletet tettünk:

- korábbi párttagság,
- jelenlegi vallásgyakorlás (az egyházi szertartásokon való részvétel gyakorisága).

Mindkét változó esetében nagy az esélye annak, hogy megbízhatatlan adatokat kapunk, mégis, ezek a tényezők a politikai viselkedést olyan erősen befolyásolják, hogy érdemesnek tartottuk őket bevonni az elemzésbe.

A PARLAMENTI VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTEL

Azok aránya, akik a vizsgálatot követő vasárnapon biztosan elmentek volna egy parlamenti választásra, 26% (Oroszország) és 53% (Magyarország) között mozgott. Összességében ez nagyon kevésnek tűnik. Ha a biztosan elmenőkhöz a valószínűleg elmenőket is hozzáadjuk, akkor is alacsonyabb részvételi arányokat kapunk – a legkisebbet Oroszországban: 35%, a legmagasabbat pedig Magyarországon: 70% –, mint amelyek a nyugat-európai demokráciák parlamenti választásaira jellemzőek általában (1. sz. táblázat).

A valóságos részvételi arányok ezekben a közép- és kelet-európai országokban korábban általában magasabbak voltak, kivéve Lengyelországban és Magyarországon. Akár azt is feltételezhetjük, hogy a demokratikus rendszerből való kiábrándulás okozta a részvételi hajlandóság csökkenését. Azonban a vizsgálatot követő választások során Bulgáriában és Szlovákiában a tényleges részvételi arány magasabb volt, mint a vizsgálatban magukat biztosan vagy valószínűleg részt vevőnek nyilvánítók aránya, Magyarországon a két arány csaknem teljesen megegyezett, Lengyelországban pedig az 1993. végi választásokon részt vevők tényleges aránya alacsonyabb volt, mint a vizsgálat szerinti lehetséges résztvevőké.

A PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK TÉNYLEGES RÉSZVÉTELI ARÁNYAI⁵

Bulgária	1990:	91%
	1991:	80%
	1994:	75%
Csehország	1992:	85%
Magyarország	1990:	63%
	1994:	69%
Lengyelország	1991:	43%
	1993:	52%
Szlovákia	1992:	84%
	1994:	76%

A tényleges és a vizsgálati eredmények egyaránt arra a tényre hívják fel először a figyelmet, hogy a hat ország még a választások részvételi arányai szempontjából is meglehetősen különbözik egymástól. Ha egyáltalán levonhatunk valamilyen általános következtetést az adatokból, akkor az az, hogy a részvételi arányok igen alacsonyak és inkább csökkennek, mintsem növekednek. A nem-szavazók aránya kisebb annál, mint ami kétségbe vonhatná e demokratikus rendszerek legitimálását, de mégis figyelmeztető jel lehet arra, hogy a demokratikus rendszer legitimációja nem teljesen szilárd és stabil.

A részvételi hajlandóság életkor szerinti különbségei hasonlóak mind a hat országban: a 20–29 éves és a 60 évnél idősebb korcsoport tagjai az átlagosnál kevésbé hajlandóak a részvételre. A parlamenti választásokon való részvétel egyértelmű korrelációt mutat az EGP osztályokkal (2. sz. táblázat), valamint az iskolázottsággal (3. sz. táblázat) mért társadalmi helyzettel minden országban, kivéve Oroszországot. A magasabb osztályozású és iskolázottabb válaszadók inkább részt vennének a választásokon. A különbségek a három fejlettebb országban (Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban) a legerősebbek, kevésbé érezhetőek Szlovákiában és Bulgáriában, és a legkevésbé Oroszországban láthatóak. (Figyelemre méltó, hogy Oroszországban az önállóak, vállalkozók nagyon alacsony részvételi hajlandóságot mutatnak.)

⁵ Amennyiben a választás kétfordulós volt, az adatok az első fordulóra vonatkoznak.

A részvételi hajlandóság és a család anyagi helyzetének szubjektív értékelése közötti korreláció csak Magyarország és Lengyelország esetében mutatható ki (4. sz. táblázat). A háztartásban található könyvek száma, azaz a kulturális tőke indikátora viszont mind a hat országban pozitív korrelációt mutat a részvételi hajlandósággal (5. sz. táblázat).

A társadalmi helyzettel kapcsolatos adatok alapján leginkább azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a társadalmi hierarchia magasabb fokán lévők inkább hajlandóak a választásokon és általában a politikai életben való részvételre, szemben az alacsonyabb társadalmi státusúakkal. Ez a tendencia a vizsgált hat ország közül a fejlettebbekben mutatkozik erősebbnek, míg Oroszországban szinte egyáltalán nem mutatható ki.

Általános tendenciáról beszélhetünk, hiszen ezek a különbségek a fejlett demokratikus társadalmakban is megfigyelhetők. Azonban egy demokratikus rendszerben a lakosság alacsonyabb társadalmi státusú részének is részt kellene vennie a politikai életben, hogy megvédje érdekeit és úgy érezze, hogy lehetősége van a nézeteinek és érdekeinek képviselésére. Szelényi (1990) tézisének – mely szerint Magyarországon az 1990-es választások során a munkásosztály jelentős részének távolmaradását az okozta, hogy nem volt olyan párt, amely mozgósítani tudta volna a „szociáldemokrata szavazói bázist”, azaz a társadalom alacsonyabb státusú részét – kiterjeszhetnénk mindegyik vagy csaknem mindegyik közép-kelet-európai országra. Az 1993-as vizsgálatot megelőző választások, illetve a vizsgálat idején versengő pártok nem tudtak olyan profilt megjeleníteni, amely vonzó lehetett volna ezen rétegek számára, így a választásokon való részvételük és az 1993-as adatfelvétel során jelzett részvételi hajlandóságuk igen alacsony volt.

Ez magyarázatot adhat arra a tényre, hogy a választásokon való részvételi hajlandóság valamivel magasabb azok körében, akiknek az átmenet ideje óta javult az anyagi helyzete, kivéve Oroszországot és Szlovákiát (6. sz. táblázat), valamint azok körében, akik úgy vélik, hogy az átmenet óta jobb lett az életük, kivéve Oroszországot (7. sz. táblázat). Így arra a következtetésre juthatunk, hogy bár a lakosság többségének objektív anyagi helyzete rosszabbodott, és széles körű az elégedetlenség az életük alakulásával is, ez az elégedetlenség azonban nem jut kifejezésre nagyobb politikai aktivitásban, inkább az átmenet nyertesei vennének részt nagyobb számban egy esetleges választáson. Ez persze nem jelenti azt, hogy az elszegényedett és elégedetlen tömegek a jövőben soha nem fognak politikailag aktivizálódni.

A választásokon és a politikai életben való részvételi hajlandóságra egy másik háttérváltozó is nagyon erős – ha nem a legerősebb – befolyással van:

a korábbi párttagság. Az egykori párttagok politikailag sokkal aktívabbak az összes vizsgált országban (8. sz. táblázat). Két lehetséges magyarázatot adhatunk erre: 1. a párttagok a kommunizmus idején politikai aktivitásra „szocializálódtak”, 2. a korábbi párttagok félnek attól, hogy hátrányt szenvednek, ha egy erősen antikommunista párt kerül hatalomra, ezért nagyon aktívan támogatják az olyan pártokat – elsősorban az utódpartokat –, melyektől érdekeik védelmét várják.

A világnézeti kérdés másik faktora a vallásgyakorlás intenzitása, amely pozitívan korrelál a választásokon való részvétellel. Azok, akik aktívabban gyakorolják vallásukat, a politikában is aktívabban részt vesznek, kivéve Oroszországot, ahol nem találtunk ilyen összefüggést. Mivel azonban az egyházi szertartásokon gyakran részt vevők aránya meglehetősen kicsi, Lengyelország és Szlovákia kivételével a vallásgyakorlás intenzitása csak egy kisebbség politikai aktivitására van hatással.

A parlamenti választásokon való részvételt tehát – legalábbis 1993-ban – nagyon erősen befolyásolták a társadalmi tényezők. Ez a tény elvileg valószínűsíthető, hogy azokat a társadalmi, demográfiai és világnézeti csoportokat, amelyek a vizsgálat idején kevésbé voltak politikailag aktívak, valamely párt vagy politikai csoport a jövőben mozgósíthatja, s ez az egyes pártok támogatottságát erőteljesen megváltoztatja. Így tehát a választási eredmények jelentős mértékben módosulhatnak egyik választásról a másikra.

A PÁRTOK TÁRSADALMI TÁMOGATOTTSÁGA

A pártpreferenciával kapcsolatos kérdések kapcsán nagyon magas volt a válaszhiány. (A legalacsonyabb Csehországban volt 43%, a legmagasabb pedig Oroszországban – 60%.) Ennek következtében az 1993-as vizsgálatban a pártok támogatottságának százalékos aránya viszonylag alacsony volt, a legmagasabb támogatottságot az akkori Fidesz (24%) és a csehországi Polgári Demokrata Párt (21 %) érte el. Mivel a válaszhiány értelemszerűen különösen azok körében volt magas, akik biztosan vagy valószínűleg nem vennének részt a választásokon, így az alábbiakban csak azon kérdezettek pártpreferenciáinak elemzésére koncentrálnunk, akik biztosan vagy valószínűleg elmentek volna szavazni (9. sz. táblázat). Azonban még a biztosan vagy valószínűleg szavazók és a vizsgálatot követő választásokon részt vevők – ahol voltak ilyen választások – körében is viszonylag magas volt azok aránya, akik nem tudták vagy nem akarták megnevezni az általuk preferált

pártot. (11. sz. táblázat) Mindezek már önmagukban a pártpreferenciák és a választási eredmények instabilitását jelzik.

Ha összehasonlítjuk a vizsgálatot megelőző választási eredményeket (10. sz. táblázat), valamint a vizsgálat eredményeit (9. sz. táblázat), és a vizsgálatot követő parlamenti választások eredményeit (11. sz. táblázat), akkor nagyon jól megmutatkoznak a pártpreferenciákon belüli elmozdulások, ami ugyancsak a pártpreferenciák ingatagságára, a „lebegő szavazók” magas arányára utal. Maguk az elmozdulás ok azonban bizonyos mértékig a pártstruktúrán belül bekövetkező változásokhoz kapcsolódnak, hiszen a vizsgálat során a kérdezettek számos olyan kis pártot is megneveztek, amelyek korábban nem léteztek vagy később megszűntek⁶. A vizsgált országokban a politikai színteret a gyors változások jellemzik, új pártok alakulnak és próbálják elnyerni a választók támogatását, majd – legtöbb esetben – hamarosan meg is szűnnek. Ugyanakkor maguk a pártok is változtak az elmúlt években, ami ugyancsak kiválhatta a pártpreferenciák módosulását⁷.

Ahhoz, hogy az egyes pártok, pártcsoportok támogatottságát vizsgálhassuk, előzetesen érdemes egy olyan párt-típológiát kialakítani, amely ebben a vizsgálódásban hasznos segédeszközként szolgálhat. A fontosabb párttípusok kapcsán a következő tipizálás ok képzelhetők el:

1. 1990 körül gyakori volt az a nézet, hogy egyfajta trichotomikus pártstruktúra alakult ki ezekben az országokban: a szocialista, a liberális és a konzervatív pártok hármastagoltsága (Körössényi 1989, 1993; Szelényi 1991), vagy másképpen a baloldali, a jobboldali és a centrum pártok típusa.

2. Használhatjuk a „baloldali” és „jobboldali” pártok hagyományos dichotómiáját is, megkülönböztetve ezen belül a szélsőséges és a mérsékelt baloldali és jobboldali pártokat.

3. Klingemann (1994) olyan osztályozást javasolt, ahol már több fő- és altípus van, nevezetesen:

- a) szocio-kulturális pártok
  - a.1. etnikai pártok
  - a.2. felekezeti pártok
  - a.3. parasztpártok
  - a. 4. nemzeti pártok

---

⁶ Szlovákiában két olyan párt is bejutott a parlamentbe 1994-ben, amelyek az 1992-es választások idején még nem is léteztek és a vizsgálat idején éppen csak megalakulóban voltak.

⁷ Jó példát szolgáltat erre a két magyar liberális párt: a Szabad Demokraták Szövetsége, amely 1990 körül a legerősebb antikommunista retorikát használta, és 1994-ben hajlandó volt kormánykoalícióra lépni a Szocialista Párttal; és a Fidesz, amely 1990–1994 között a jobbközép kormány volt az ellenzéke, 1994 után pedig a szocialista-liberális kormánynak.

- b) reformkommunista pártok
- c) új program pártok
  - c.1. konzervatív pártok
  - c.2. liberális pártok
  - c.3. környezetvédő pártok
  - c.4. szociáldemokrata pártok.

Az altípusok némelyikénél egyértelmű, hogy a kategória mely pártokra vonatkozhat. Vannak olyan pártok, amelyek etnikai kisebbségeket képviselnek, mint például Bulgáriában a török párt vagy Szlovákiában a magyar pártok. Vannak olyan pártok, amelyeket nemzeti vagy nacionalista pártként definiálhatunk, mint például Szlovákiában a Nemzeti Párt, Lengyelországban a Függetlenség Párt, Csehországban a Republikánus Párt. Parasztpártként jelenik meg Lengyelországban és Bulgáriában a Parasztpárt, Magyarországon a Kisgazdapárt és Oroszországban az Agrár Párt⁸.

A felekezeti pártok már problematikusabbak, mivel egyes pártokat keresztényként vagy konzervatívként is besorolhatunk. S bár a reformkommunista pártok típusa egyértelműnek látszik, mégis óvatossá kell lennünk, amikor ezt a kategóriát használjuk, mivel a reformkommunista pártoknak meglehetősen különbözőek a programjaik, s nagyon eltérő utakon próbálnak közeledni a szociáldemokrácia felé. E pártok tényleges helyzetét erősen befolyásolja, hogy az országban létezik-e (Csehország) vagy hiányzik-e (Magyarország) egy erős szociáldemokrata párt.

A legnagyobb nehézségekbe akkor ütközünk, amikor megpróbáljuk megkülönböztetni a liberális és a konzervatív pártokat. Egyrészt, vannak pártok, amelyek egyszerre vallanak konzervatív (néha keresztény) és liberális elveket, mint az MDF. Másrészt, a liberális pártok meglehetősen különböznek egymástól jobboldali és baloldali liberálisok). Gondoljunk csak a jelenlegi SZDSZ-re és a Fidesz-re. Félrevezető lenne ezt a két liberális pártot egy altípusba (nevezetesen a liberálisba) sorolni, amikor még azt is nehéz meghatározni, hogy mennyiben bal- vagy jobboldali pártok.

Bizonyos esetekben a besorolás csaknem lehetetlennek tűnik, mint például a Szlovákiában legjobb választási eredményeket elért Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért esetében. (Klingemann a nemzeti pártok alcsoportjába sorolta.)

A pártok társadalmi bázisát elemezve, figyelembe véve a pártpreferenciákban az elmúlt években bekövetkező változásokat, indokolatlan lenne

---

⁸ Az itt említett pártok közül nem mindegyik szervezet kapta meg az általunk küszöbértékként meghatározott 6,5%-öt, ezért a mellékelt táblázatokban nem szerepeltetjük a rájuk vonatkozó adatokat.

az 1993-as vizsgálati eredmények alapján határozott megállapításokat tennünk az egyes pártok társadalmi támogatottságáról. A vizsgálat és az azt követő választások közötti időszakban a pártok támogatottsága nagyon jelentősen megváltozott. Az adatok alapján azonban néhány általános következtetést megfogalmazhatunk a pártok társadalmi háttéréről (12. sz. táblázat).

Nagyon röviden azt mondhatjuk, hogy a pártok támogatottsága nem azok mentén a társadalmi jellemzők mentén szerveződik, mint a választáson való részvétel. Míg a részvételi hajlandóságot nagyon erősen befolyásolta a társadalmi osztály- vagy réteghovatartozás, az iskolázottság és a kulturális tőke mértéke, a különböző pártok támogatói sokkal kevésbé különböztethetők meg ezek alapján. Ráadásul a hasonló pártoknak meglehetősen különböző a társadalmi bázisa a hat országban.

A legszembeütőbb példa erre a szocialista vagy utódpartok esete. Lengyelországban és Magyarországon a felsőbb osztályba tartozók körében volt- nagyobb a támogatottságuk, Oroszországban és Csehországban az alsóbb osztályokba tartozók körében, míg Bulgáriában és Szlovákiában támogatóik társadalmi összetétele nem különbözött az országos átlagtól.

Azokat a pártokat, amelyeknek a neve tartalmazza a „liberális” vagy „demokrata” szavakat, általában a magasabb osztályokba tartozók támogatták, kivéve a Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért pártot, amelyet, mint már említettük, nehéz lenne a liberális pártok közé sorolni. A magyarországi liberális pártoknak is inkább átlagos társadalmi összetételű a szavazói bázisa.

A parasztpártokat túlnyomóan a lakosság szegényebb része támogatja, Csehországban a szociáldemokratákat pedig inkább a magasabb társadalmi osztályokba tartozók.

Lényegében egyik pártról sem állíthatjuk azt, hogy bázisát főleg egyetlen társadalmi osztály alkotja, és az sem igaz, hogy a vizsgált országokban valamely társadalmi osztálynak a többsége egyetlen pártot támogatna. A jelenleg meghatározóbb pártok – néhány (főleg a parasztpártok) kivételével – nem tisztán osztálypártok. Csak találgathatunk, hogy ennek mi az oka. Lehetséges, hogy ezek az országok valahogy beleillenek az osztályok és a pártpreferenciák közötti gyengülő kapcsolatot mutató „posztmodern” trendbe (Clark, Lipset 1991; Lipset, Rempe1993). Másrészt az is lehetséges, hogy a pártprogramok nem rendelkeznek egyértelmű társadalmi karakterrel, nem egyértelműen meghatározott társadalmi osztályok vagy rétegek érdekeit jelenítik meg (Szelényi et al, 1991).

Csak Csehországban és Oroszországban érzékelhető a pártpreferenciáknak olyan meghatározottsága, amely osztályszempontokat hordoz magában, s amely úgy írható le, hogy a felsőbb osztályok inkább a liberális pártokat, az alsóbb osztályok pedig inkább a kommunista vagy szocialista pártokat támogatják. A többi országgal kapcsolatban ezt nem lehet megállapítani, sőt, néhány esetben épp ennek ellenkezője volt igaz 1993-ban.

Közös vonása viszont a pártpreferenciák alakulásának, hogy mind a hat országban a pártpreferenciák vonatkozásában fontos differenciáló tényező az életkor. A szocialista pártok, az utódpartok szavazói bázisa általában idősebb, mint az átlag, kivéve Szlovákiát. A Kommunista Párt támogatóinak idős kora különösen figyelemreméltó Oroszországban. A liberális és demokrata pártoknak általában az átlagnál fiatalabb szavazói bázisa van. Csak találgathatunk, hogy mit jelent az a demokratikus intézmények stabilitása szempontjából, ha a pártok támogatói az életkor szerint differenciálódnak, és nem az osztályhelyzet szerint.

A korábbi párttagok pártpreferenciáit vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy e csoport tagjai mind a hat országban az átlagosnál jobban támogatják az utódpartokat. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy csak Csehország esetében lehet azt mondani, hogy az utódpart támogatóinak többsége tagja volt a korábbi szocialista pártoknak, és Bulgária kivételével egyik országra sem igaz, hogy a valamikori párttagok többsége az utódpartot támogatta volna. Ez a tény megkérdőjelezi ezen pártok utódpartként való elnevetésének jogosságát.

A vallásgyakorlás intenzitás a szintén hatást gyakorol a pártpreferenciákra. Azok, akik gyakran részt szoktak venni egyházi szertartásokon, az átlagosnál sokkal jobban támogatták a kereszténydemokrata pártokat – ha volt ilyen párt az adott országban –, s kevésbé a szocialista pártokat.

Az azzal kapcsolatos szubjektív értékelés, hogy a választadó életében az átmenet ideje óta milyen változások következtek be, a pártok támogatóit aszerint differenciálta, hogy kormány- vagy ellenzéki pártra szavaztak-e. Mivel a választások idején többé-kevésbé jobbközép pártok voltak kormányon – Bulgáriában a demokraták, Csehországban a polgári demokraták, Magyarországon az MDF, Lengyelországban a liberálisok, Oroszországban a demokraták (általában más, kisebb pártokkal koalícióban) –, e pártok támogatói a változásokat kevésbé értékelték negatívan, mint a szocialista és egyéb ellenzéki pártok támogatói. Ez az összefüggés nem kíván további magyaráznivalót: az ellenzéki pártok támogatói kritikusabbak a kormány teljesítményével szemben, és azok, akik elégedetlenek, támogatásukat hajlamosak a kormánypártoktól megvonni és az ellenzéki pártok felé fordítani. A kormánypártok tevékenységével való elégedetlenség

azonban önmagában nem jelent erős és stabil alapot az ellenzéki pártok preferálásához, hiszen a mai ellenzéki pártok, amennyiben megnyerik a következő választásokat és kormányra kerülnek, kormányzó pártként már nem tudják olyan könnyen megtartani korábbi szavazóikat. (Jól példázza ezeket a nehézségeket a legutóbbi választások óta eltelt időszak azokban az országokban, ahol a korábbi ellenzéki pártok kerültek hatalomra.)

A párthoz való kötődés és hűség alacsony mértékének valószínűleg az, az egyik oka, hogy nincsenek tisztán megfogalmazott pártprogramok és célok, a pártok mindennapi politikája nagyon gyakran változik. Másrészt maguk a társadalmak sem elég strukturáltak. A totalitárius és autoriter rendszerek a társadalmak strukturális különbségeit kiegyenlítették, a társadalmi osztályok tagjai nem a többi osztállyal álltak versenyben, hanem elsősorban a hatalmi elittel voltak antagonisztikus ellentétben. Az átmenet óta csak lassan rajzolódnak ki az osztályok körvonalai és az osztálytudat még mindig gyenge. Így a politikai attitűdökben és a pártpreferenciákban a világnézet, az etnikum, a vallás fontosabb szerepet játszik, mint a társadalmi osztályhelyzet. Azonban az osztályok és pártok közötti erős kapcsolat hiánya nem feltétlenül vezet a választók pártpreferenciájának a szélsőséges pártok irányába való elmozdulásához, és valóban, mind ez ideig a vizsgált országokban nem is következett be ilyen elmozdulás.

1. sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG

Őn elmenne-e szavazni, ha most vasárnap lennének a parlamenti választások?	Bulgária	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Oroszország	Szlovákia
Biztosan elmenne	45,9	42,9	52,9	37,5	26,4	36,6
Valószínűleg elmenne	18,6	22,6	17,4	22,6	21,6	21,1
Valószínűleg nem menne el	10,9	11,2	6,9	8,7	11,5	13,3
Biztosan nem menne el	12,3	14,7	20,1	23,4	25,5	19,2
Nem tudja	12,4	8,6	2,6	7,7	15,0	9,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG A TÁRSADALMI OSZTÁLY FÜGGVÉNYÉBEN

Társadalmi osztály	Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében					
	Bulgária	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Oroszország	Szlovákia
Felső vezető	70,1	74,8	82,7	79,7	57,7	62,9
Középvezető	65,7	71,7	76,5	70,0	47,3	58,7
Szellemi	67,2	67,4	73,2	58,8	52,3	56,1
Vállalkozó alkalmazottakkal	52,4	71,4	77,8	63,2	28,7	47,4
Vállalkozó alkalmazottak nélkül	62,6	68,2	76,3	59,2	24,1	56,6
Művezető, alsó vezető	66,8	72,5	78,6	68,6	42,5	56,8
Szakt munkás	63,9	64,3	69,2	56,8	48,4	56,4
Segéd munkás	63,2	60,1	64,8	49,7	42,3	55,9
Mezőgazdasági munkás	68,0	54,0	64,2	59,0	52,1	68,5
Őnálló gazda	65,8	76,5	50,2	63,3	30,4	55,0

3. sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG AZ ISKOLÁZOTTSÁG FÜGGVÉNYÉBEN

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében						
Iskolázottság	Bulgária	Csehország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Orosz-ország	Szlovákia
Befejezetlen alapfokú	64,8	51,6	65,3	43,7	50,5	59,3
Befejezett alapfokú	65,4	60,1	63,4	57,7	48,9	59,3
Szakk munkásképző	65,1	62,4	68,9	53,2	52,3	54,1
Befejezetlen középfokú	74,3	70,0	76,2	56,0	46,3	60,2
Szakközépiskola	62,4	68,9	73,9	59,6	47,0	55,6
Gimnázium	66,5	66,6	78,6	68,1	38,7	57,9
Befejezetlen felsőfokú	61,9	76,3	83,3	70,4	36,5	63,8
Befejezett felsőfokú	68,3	78,5	84,1	84,1	57,3	62,5
Posztgraduális	-	83,3	-	-	71,9	65,5

4.sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG A JÖVEDELEM SZUBJEKTÍV ÉRTÉKELÉSE FÜGGVÉNYÉBEN

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében						
A kérdézet jövedelme 1993-ban	Bulgária	Csehország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Orosz-ország	Szlovákia
Átlag alatti	63,6	62,5	66,6	58,1	48,6	57,4
Átlagos	67,5	66,9	74,5	62,0	48,2	57,1
Átlag feletti	67,8	63,0	83,5	68,9	51,2	56,9

5. sz. táblázat

**A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG A
HÁZTARTÁSBAN LÉVŐ KÖNYVEK SZÁMÁNAK FÜGGVÉNYÉBEN**

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében						
A háztartásban lévő könyvek száma	Bulgária	Csehország	Magyar- ország	Lengyel- ország	Orosz- ország	Szlovákia
0 – 20	63,3	55,9	60,4	53,4	44,0	55,8
50 – 200	66,0	64,8	70,0	61,7	46,2	58,2
500 vagy több	67,3	74,1	78,4	72,0	54,7	61,1

6. sz. táblázat

**A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG AZ
ANYAGI HELYZET VÁLTOZÁSÁNAK FÜGGVÉNYÉBEN**

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében						
Az anyagi helyzet változása 1988 óta	Bulgária	Csehország	Magyar- ország	Lengyel- ország	Orosz- ország	Szlovákia
Javult	66,9	68,6	72,3	65,2	45,2	56,8
Ugyanolyan	67,7	67,0	70,0	62,2	51,6	59,2
Romlott	58,2	63,3	70,2	58,3	48,0	57,7

7. sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG A KÉRDEZETT ÉLETÉBEN BEKÖVETKEZŐ VÁLTOZÁS FÜGGVÉNYÉBEN

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében							
A kérdezett élete 1988 óta	Bulgária	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Oroszország	Szlovákia	
Sokkal jobb lett	75,4	82,4	73,5	64,9	47,3	65,2	
Jobb lett	72,0	71,5	75,2	64,7	49,1	62,5	
Ugyanolyan maradt	66,5	64,9	72,0	64,6	52,2	59,7	
Roszsabb lett	64,7	61,1	72,0	60,9	47,6	58,1	
Sokkal rosszabb lett	61,3	55,4	65,2	52,2	47,0	52,7	

8. sz. táblázat

A VÁLASZTÁSOKON VALÓ RÉSZVÉTELI HAJLANDÓSÁG A KORÁBBI PÁRTTAGSÁG FÜGGVÉNYÉBEN

Százalékos megoszlás a biztosan elmenők és a valószínűleg elmenők körében						
A kérdezett korábbi párttagsága a Kommunista Pártban	Bulgária	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Oroszország	Szlovákia
Párttag volt korábban	76,2	72,4	80,4	72,7	65,4	66,7
Nem volt párttag	63,3	64,7	69,2	58,7	45,9	57,8

9. sz. táblázat

A KÉRDEZETTEK PÁRTPREFERENCIÁI

Ország, párt	Százalékos megoszlás	
	az összes megkérdezett	a biztosan és a valószínűleg elmenők körében
Bulgária		
Szocialista	16,9	25,1
Demokratikus	10,7	15,7
Paraszt	5,4	7,9
Török	3,3	5,0
Egyéb pártok	6,4	9,1
Válaszhiány	57,3	37,2
Összesen	100,0	100,0
Csehország		
Polgári Demokrata Párt és Közösség a		
Köztársaságért	21,4	33,1
Kereszténydemokrata	6,1	6,1
Kommunista és baloldali	5,0	7,1
Szociáldemokrata	4,8	6,8
Egyéb pártok	19,7	27,2
Válaszhiány	43,0	19,7
Összesen	100,0	100,0
Magyarország		
Fidesz	23,6	26,3
MSZP	7,7	9,8
SZDSZ	6,5	8,2
MDF	4,9	6,5
Kisgazda Párt	4,3	4,7
KDNP	2,4	3,0
Egyéb pártok	5,1	5,9
Válaszhiány	45,4	35,6
Összesen	100,0	100,0

A KÉRDEZETTEK PÁRTPREFERENCIÁI

A 9. sz.táblázat folytatása

Ország, párt	Százalékos megoszlás	
	az összes megkérdezett	a biztosan és a valószínűleg elmenők körében
Lengyelország		
Demokratikus Baloldal (szocialista)	10,5	17,0
Liberális Demokrata	8,9	14,2
Paraszt	8,3	13,2
Szolidaritás	3,6	5,6
Független	2,9	4,6
Egyéb pártok	21,4	32,8
Válaszhiány	44,4	12,6
Összesen	100,0	100,0
Oroszország		
Demokratikus	12,9	25,2
Polgári Unió	4,6	9,3
Kommunista	3,7	7,4
Egyéb pártok	18,6	28,5
Válaszhiány	60,2	29,6
Összesen	100,0	100,0
Szlovákia		
Mozgalom a Demokratikus Szlovákiáért	14,1	21,7
Demokratikus Baloldal	10,4	16,2
Nemzeti	6,2	9,5
Kereszténydemokrata	4,8	7,7
Egyéb pártok	15,9	24,5
Válaszhiány	48,6	20,4
Összesen	100,0	100,0

10. sz. táblázat

A VIZSGÁLATOT MEGELŐZŐ PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK
EREDMÉNYEI

Ország, párt	Szavazatok aránya	Parlamenti mandátumok megoszlása
Bulgária, 1991. október		
Demokratikus Erők Uniója	34,4	45,8
Szocialista Párt	33,1	44,2
Török Párt	7,6	1,0
Egyéb pártok	24,9	0,0
Összesen	100,0	100,0
Csehország (Nemzeti Tanács), 1992. június		
Polgári Demokrata Párt és keresztény koalíció	39,7	38,0
Baloldali Blokk	14,1	17,5
Szociáldemokrata	6,5	8,0
Liberális	6,5	8,0
Polgári Demokrata Szövetség	5,9	7,0
Kereszténydemokrata és Néppárt koalíció	6,3	7,5
Republikánus (jobboldali)	6,0	7,0
Egyesülés Moráviáért és Sziléziáért	5,9	7,0
Egyéb pártok	19,1	0,0
Összesen	100,0	100,0

A VIZSGÁLATOT MEGELŐZŐ PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK
EREDMÉNYEI

Ország, párt	10.sz.táblázat folytatása	
	Szavazatok aránya	Parlamenti mandátumok megoszlása
Magyarország, 1990.március		
MDF	24,7	43,2
SZDSZ	21,4	23,8
FKGP	11,7	11,5
MSZP	10,9	8,6
Fidesz	9,0	5,5
KDNP	6,5	4,4
Egyéb pártok	15,8	2,9
Összesen	100,0	100,0
Lengyelország, 1991.október		
Demokratikus Unió (liberális demokrata)	12,3	13,5
Demokratikus Baloldal (szocialista)	12,0	13,0
Katolikus Párt	8,7	9,6
Lengyel Parasztpárt	8,7	10,4
Polgári Centrum	8,7	9,6
Független Lengyelország Konföderáció	7,5	10,0
Egyéb pártok	42,1	33,9
Összesen	100,0	100,0
Szlovákia, 1992.június		
Demokratikus Szlovákia	37,3	49,3
Demokratikus Baloldal	14,7	19,3
Kereszténydemokrata Párt	8,9	12,0
Nemzeti Párt	7,9	10,0
Magyar Párt	7,4	9,3
Egyéb pártok	23,8	0,0
Összesen	100,0	100,0

11. sz. táblázat

**A VIZSGÁLATOT KÖVETŐ PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK
EREDMÉNYEI**

Ország, párt	Szavazatok aránya	Parlamenti mandátumok megoszlása
Lengyelország, 1993.szeptember		
Demokratikus Baloldal	20,4	37,2
Lengyel Parasztpárt	15,4	28,7
Demokratikus Unió	10,6	16,1
Szakszervezetek	7,3	8,9
Független Lengyelország		
Konföderáció	5,8	4,8
Walesa-t támogató párt	5,4	3,5
Német kisebbség	0,7	0,9
Egyéb pártok	34,5	0,0
Összesen	100,0	100,0
Oroszország, 1993.szeptember		
Liberális Demokratikus Párt	22,8	14,4
Oroszország Választás	15,4	13,1
Kommunista Párt	12,4	10,8
Oroszország Asszonyai	8,1	5,2
Agrár Párt	7,9	7,4
Yabloko	7,8	5,0
Oroszországi Egység	6,8	4,4
Demokratikus Párt	5,5	3,4
Demokratikus Reform	4,0	0,1
Egyéb pártok	9,3	35,6
Összesen	100,0	100,0

A VIZSGÁLATOT KÖVETŐ PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK
EREDMÉNYEI

11. sz. táblázat folytatása

Ország, párt	Szavazatok aránya	Parlamentí mandátumok megoszlása
Magyarország, 1994.május		
MSZP	33,0	54,1
SZDSZ	19,7	17,9
MDF	11,7	9,8
FKGP	8,8	6,7
KDNP	7,0	5,7
Fidesz	7,0	5,2
Egyéb pártok	12,8	0,5
Összesen	100,0	100,0
Szlovákia, 1994.szeptember		
Demokratikus Szlovákia	35,0	40,7
Közös Választás	10,4	12,0
Magyar Koalíció	10,2	11,3
Kereszténydemokrata	10,1	11,3
Demokrata Unió	8,6	10,0
Munkás	7,3	8,7
Nemzeti	5,4	6,0
Egyéb pártok	13,1	0,0
Összesen	100,0	100,0
Bulgária, 1994.december		
Szocialista Párt	44,0	52,2
Demokratikus Erők Uniója	24,0	29,0
Populáris Unió	7,0	8,0
Török Párt	5,0	6,0
Üzleti Blokk	5,0	5,0
Egyéb pártok	15,0	0,0
Összesen	100,0	100,0

12. sz. táblázat

AZ EGYES PÁRTOK SZAVAZÓBÁZISÁNAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI A MEGADOTT KATEGÓRIÁKON BELÜL⁹

	Kor		Társadalmi réteg		Iskolázottság		könyvek 200+	Az élet (sokkal) rosszabb	Korábban párttag volt
	20 – 29	60 – 69	felső vezető	Segédmun- kás	befejezett alapfokú	felsőfokú			
Bulgária									
Szocialista	7,7	27,8	6,7	29,2	33,9	9,7	19,1	79,3	34,4
Demokrata	16,9	14,6	8,4	22,7	25,6	12,5	29,8	36,6	5,1
Paraszt	8,2	25,4	7,3	28,6	37,2	5,0	12,4	53,7	6,3
Összesen	14,5	22,1	6,1	28,4	31,7	8,9	19,1	61,9	15,7
Csehország									
Polgári	14,2	18,1	10,6	22,4	16,9	11,4	27,8	18,1	8,3
Demokrata									
Kommunista	3,7	29,8	10,4	31,2	29,0	7,3	25,1	81,9	59,7
Szociáldemokrata	5,3	25,3	15,2	20,5	17,9	13,8	28,5	53,5	34,4
Összesen	13,8	21,3	9,1	26,8	22,0	9,0	24,1	36,8	16,2

⁹ Csak a biztosan vagy valószínűleg elmenők körében.

AZ EGYES PÁRTOK SZAVAZÓBÁZISÁNAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI A MEGADOTT KATEGÓRIÁKON BELÜL¹⁰

12. sz. táblázat folytatása

	Kor		Társadalmi réteg		Iskolázottság		könyvek 200+	Az élet (sokkal) rosszabb	Korábban párttag volt
	20 – 29	60 – 69	felső vezető	segédmunkás	befejezett alapfokú	felsőfokú			
Magyarország									
Fidesz	34,5	4,7	7,0	19,6	15,2	13,1	36,4	61,0	7,6
MSZP	7,1	21,9	13,3	16,3	15,7	16,4	41,0	79,6	34,4
SZDSZ	17,2	11,8	6,7	23,1	20,1	12,9	32,3	63,9	7,5
MDF	14,2	25,1	8,5	25,6	22,2	12,2	30,9	45,9	2,9
Összesen	18,3	19,3	7,5	24,8	21,4	11,0	30,0	64,0	11,9
Lengyelország									
Baloldali	14,8	13,5	12,1	13,6	18,9	12,4	18,6	57,3	26,8
Liberális	21,4	12,7	19,3	10,4	10,8	25,5	27,3	33,5	12,5
Paraszt	16,6	12,6	4,2	19,7	35,1	3,7	3,5	57,5	12,3
Összesen	17,9	14,6	10,3	16,4	23,8	11,1	14,6	50,2	12,9

¹⁰ Csak a biztosan vagy valószínűleg elmenők körében.

AZ EGYES PÁRTOK SZAVAZÓBÁZISÁNAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI A MEGADOTT KATEGÓRIÁKON BELÜL¹¹

12. sz. táblázat folytatása

	Kor		Társadalmi réteg		Iskolázottság		könyvek 200+	Az élet (sokkal) rosszabb	Korábban párttag volt
	20 – 29	60 – 69	felső vezető	segéd- munkás	befejezett alapfokú	felsőfokú			
Oroszország									
Demokrata	21,3	16,2	19,8	17,3	11,9	19,2	42,8	52,0	14,2
Polgári	14,8	18,5	14,1	21,5	12,2	11,1	23,4	58,2	14,1
Kommunista	2,6	38,9	12,1	17,1	13,0	10,2	33,7	73,0	29,6
Összesen	16,1	18,4	17,2	18,4	13,5	15,1	33,8	61,5	14,8
Szlovákia									
Demokratikus Szlovákia	14,5	21,2	1,7	29,3	27,2	3,8	5,8	55,5	12,5
Baloldali	10,8	14,3	3,7	21,4	19,7	10,1	19,1	76,6	41,0
Nemzeti	10,9	10,4	4,1	20,0	11,4	10,2	16,0	49,3	10,1
Keresztény	5,5	28,1	3,5	22,8	23,9	10,5	20,3	49,2	8,4
Összesen	15,5	17,0	3,0	22,7	21,8	8,3	14,3	59,0	16,3

¹¹ Csak a biztosan vagy valószínűleg elmenők körében.

IRODALOM

- Angelusz R.– Tardos R. 1992. „Pártmobilitás – választások között”. 376–395., Andorka, R.– Kolosi T.– Vukovich Gy. (szerk.), Társadalmi Riport 1992. Budapest: TÁRKI
- Beyme, K. von. 1994. Systemwechsel in Osteuropa. Frankfurt: Suhrkamp.
- Böhm A.– Gázsó F.– Szoboszlai Gy. 1995. „A választói magatartások: Szavazók és nem szavazók 1994.” 99–115., Böhm A.–Szoboszlai Gy. (szerk.), Parlamenti választások 1994. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Clark, T. N.–S. M. Lipset. 1991. „Are Social classes dying?” *International Sociology* 6: 397–410.
- Clark, T. N.– Lipset, S. M.– Rempel, M. 1993. „The declining political significance of social class” *International Sociology* 8: 293–316. p.
- Dahrendorf, R. 1990. Reflections on the revolution in Europe. London: Chatto és Windus.
- Gázsó F. 1994. „Először kapitalizmus, aztán Jólét?” *Népszabadság*, December 24, 21.
- Gázsó F.–Stumpf I. 1994. Pártok és szavazóbázisok két választás után. Társadalmi beágyazottság és generációs sajátosságok Budapest: TÁRKI.
- Gázsó F.–Stumpf I. 1995. „Pártbázisok és választói magatartástípusok” 567–580.
- Klingemann, H. D. 1994. „Die Entstehung wettbewerbsorientierter parteisysteme in Osteuropa”, 13–38. in Zapf, W.–Dierkes, M. (szerk.), *Institutionenvergleich und Institutionendynamik*, Berlin: WZB–Jabruch.
- Körössényi A. 1989. Liberális vagy konzervatív korszakváltás? Budapest: Magvető.
- Körössényi A. 1993. Pártok és pártrendszerek Budapest: Századvég
- Offe, C. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt am Main: Campus.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, R.– Haerpfer, Ch. 1993. *Adapting to transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer–II*. Glasgow: University of Strathclyde Centre for the Study of Public Policy.
- Sik E.– Tóth I. Gy. (szerk.) 1992. *Jelen és a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről*. Budapest: TÁRKI és BKE Szociológia Tanszék

- Sik E.– Tóth I. Gy. (szerk.) 1993. Egy év után... Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről. Budapest: TÁRKI és BKE Szociológia Tanszék
- Szelényi I. 1990. „Az ellenzék számára csak a baloldalon van hely”, Népszava, május 29.
- Szelényi I.– Kolosi T.– Szelényi Sz.– Western, B. 1991. „Politikai mezők a poszt-kommunista átmenet időszakában”. Szociológiai Szemle
- Szelényi I. –Szelényi Sz. 1991. „Osztályok és pártok a posztkommunista átmenetben”. Magyar Tudomány 36: 1415–1428.
- Tóka G. 1994. „Pártok és választók 1990–ben és 1994–ben. 460–489. Andorka R. – Kolosi T.– Vukovich Gy. (szerk.), Társadalmi riport 1994. Budapest: TÁRKI
- Wessels, B.– Klingemann, H. D. 1994. Democratic transformation and the prerequisites of democratic opposition in East and Central Europe. Berlin: WZB.
- Závecz T. 1995. „Pártok, választások, közvélemény-kutatás – 1994.” 524–531. Kurtán S.– Sándor P.– Vass L. (szerk.), Magyarország politikai évkönyve. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.